

İktisadî Değişim ve Devlet: 19. Yüzyılda Uşak Halıcılığı

Biray ÇAKMAK

Uşak Üniversitesi

ÇAKMAK, Biray, İktisadî Değişim ve Devlet: 19. Yüzyılda Uşak Halıcılığı. *CTAD* Yıl 5, Sayı 10 (Güz 2009), 139-163.

19. yüzyıl Osmanlı iktisadî modernleşmesinin iç ve dış olmak üzere farklı dinamikleri söz konusuydu. Bazı araştırmalar hiçbir dinamiği dikkate almaksızın betimsel bir nitelik taşımaktadır. Herhangi bir proplematığı olmayan bu çalışmalarda amaç, ne oldu sorusunun cevabını bulmaktan ibarettir ve ham belgesel verileri ortaya koymakla iktifa etmektedirler. Bazı araştırmalar da iç dinamiklere, yani Osmanlı devletinin iktisadî değişimdeki rolüne aşırı önem atfetmektedir. Bir kısım araştırmacılar ise Osmanlı devletinin iktisadî değişimdeki rolünü önemseyerek dış dinamiklere başat bir işlevsellik yüklemekte, kapitalist dünya ekonomisinin önemli rolüne odaklanmaktadır. Oysa Osmanlı'da iktisadî değişimin iç ve dış dinamiklerinin birarada ele alan ve tartışan bir metodolojik perspektif, total anlama çabalarına pragmatik katkılarda bulunabilir. Makalede; örneklem olarak seçilen Uşak halıcılığında 19. yüzyılda yaşanan iktisadî değişimdeki devletin rolü üzerinde durulmakta, devletin iktisadî değişime yönelik uygulamaları ortaya konulmakta, değişimdeki devlet rolünün dikkate alınması gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı devleti, Uşak halıcılığı, iktisadî değişim, üretimin nitelik ve niceliği.

ÇAKMAK, Biray, Economic Change and State: Uşak Carpet Weaving in the 19th Century, *CTAD* Year 5, Issue 10 (Fall 2009), 139-163

Ottoman economical modernization had different internal and external dynamics in the 19th century. In some studies, these dynamics were neglected. They were only descriptive in character. The purpose of these studies, which have not got any problematic, was to find the answer to the question of what happened, and yet they settled for introducing raw documentary data. Some researches exaggerated the important of internal dynamics, i.e. namely, the role of Ottoman State on economical change. However some researchers ignored the role of Ottoman State on economical change. On the contrary, they attributed a dominant functionality to external dynamics and focused on the important role of world capitalist economy. They disregarded other dynamics. Whereas, there were internal and external dynamics of economical change, and such methodological perspective contributed to the efforts of total understanding pragmatically. This study emphasizes the role of Ottoman

Empire on economical change by taking into consideration the example of Uşak carpet weaving in 19th century. Moreover, state's applications towards to economical change were emphasized and the necessity of considering of the state role in economical change was stressed.

Key Words: Ottoman Empire, Uşak carpet weaving, economic change, quality and quantity of the production.

Giriş*

19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi, liberal dış ticaret politikalarının da etkisiyle kapitalist dünya ekonomisinin etkilerine daha açık hâle geldi. Sanayileşen Avrupa ekonomileri, inorganik enerjiye dayalı ihtiyaç fazlası üretimleri için hammadde ve pazar gereksinimlerini karşılamada Osmanlı ülkesine, dünyanın sair bölgelerinde de olduğu gibi, önceki yüzyıllara göre daha fazla iktisadî ve ticarî işlevsellik yükledi.¹ Bu olgunun bariz işaretleri 1820'lerde Doğu Akdeniz limanları açıklarına demirlemeye başlayan büyük tonajlı buharlı gemilerdi. Ulaşımın kara boyutu ise genelde yabancı sermaye ve Osmanlı devletinin muvafakatiyle-Avrupa devletlerinin diplomatik baskılarının da etkisiyle- 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren inşa edilen ve anonim şirketlerce işletilen demiryollarıydı. Dolu gelip dolu giden demiryolları karşılıklı iktisadî etkileşimin en somut göstergeleriydi. Arz-talep eksenli bu etkileşim sürecinde Osmanlı iktisadî yapısında önemli değişiklikler meydana geldi.

Diğer taraftan Osmanlı devleti, bilhassa 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilânıyla birlikte girmiş olduğu modernleşme/yenileşme sürecinde toplumsal, ekonomik ve idarî alanlarda önemli reformlar gerçekleştirdi. Bu politikaların iktisadî boyutu tarım, ormancılık, sanayi, madencilik ve hayvancılık üretim sektörlerinde meydana gelen değişmelere yansdı. Bilhassa 'Tanzimat'tan itibaren Osmanlı devleti, 'ma'mûriyet-i memleket', 'tezâyüd-i servet-i ahâli ve ra'iyet' ve 'tezyîd-i vâridât' kaygılarıyla çeşitli iktisadî uygulamalar gerçekleştirdi, bu yönde politikalar uyguladı.

19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi başlıca üç temel sektör üzerinde şekillenmiş, tarım, sanayi ve madencilik temel üretim sektörlerini oluşturmuştur. Bunlar arasında tarım, imparatorluğun başlıca üretim sektörüydü. Ülke genelinde

* Bu makale, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında tamamlanan, *Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Batı Anadolu Kazasında Sosyo-Ekonomik Yapı: Uşak (1876-1908)* isimli doktora tezinin 80-100. sayfaları arasında yer alan metnin gözden geçirilmiş hâlidir.

¹ Donald Quataert, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. F.Acun-H.İnalçık-M.Seyitdanlıoğlu (Ed.), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 449.

şehirlerin nüfusunda kısmî artışlar görülse de nüfusun büyük bir kısmı kırsal alanda yaşamaktaydı ve genelde tarım ve hayvancılıkla uğraşıyordu. İlgili dönemde tarımın temel üretim sektörünü oluşturduğuna dair başlıca göstergeler, devletin öşür gelirleriyle ihracat kalemlerinde tarımsal ürünlerin nitelik ve niceliğinin belirginliği idi. Nitekim Anadolu vilâyetlerinden 1876-1908 arası dönemde tahsil edilen devlet gelirlerinin %31'ini aşar gelirleri oluşturdu. Bir başka ifade ile devlet gelirlerinin 1/3'ünden fazlası tarım ve hayvancılıkla uğraşan köylülerden alınan vergilerden meydana geldi.² Aynı dönemde tarımsal ürünlerin toplam ihracat rakamları içindeki oranı da oldukça yüksekti. İzmir, Mersin, Samsun ve Trabzon limanlarından yapılan toplam ihracat içerisinde tarım ürünlerinin oranı, yaklaşık %75'ti. Bu limanlardan ihraç edilen başlıca tarım ürünlerini ise ham pamuk, tütün, üzüm, incir, hububat, palamut, afyon, ceviz ve zeytinyağı oluşturmaktaydı.³ Bir başka ifade ile Osmanlı ihracat kalemleri temelde tarım ürünlerinden oluşmaktaydı.⁴

Sanayi (imalat sanayi) sektörü ise genelde, konuyla ilgili eserlerde tekrarlandığı üzere 1838 Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması'nı müteakip hızla gerilemiş, yerli sanayi, Avrupa fabrika mamulleri ile rekabette başarısız olarak kısa sürede çökmüştür. İngiliz mamul fabrika malları piyasaları kısa sürede ele geçirmiştir. Bu süreçte bilhassa devlet eliyle girişilen sanayileşme çabaları, yapısal sebepler nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmış, yüzyılın son çeyreğinde ise bilhassa özel sektörün girişimleri sonucu ticaretin geliştiği liman kentleri ile payitaht İstanbul'da kısmî bir hareketlilik görülmüştür. Osmanlı devleti de özel müteşebbisler tarafından gerçekleştirilen bu girişimleri desteklemiştir. Yurt dışından getirilecek fabrika alât ve edevâtına, fabrika ürünlerine iç ve dış gümrüklerden muafiyetler de sağlanmıştır. Yerli Müslim-Gayr-i Müslim ve yabancı müteşebbislere ait sanayi kuruluşlarının sayısı 1880'li yıllardan itibaren gözle görülür bir artış göstermiş, İzmir, Manisa, Bursa, Adana, İzmit ve İstanbul başta olmak üzere çeşitli yerlerde buhar gücüyle çalışan iplik,

² Donald Quataert, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908*, University of California, Los Angeles, 1973, s.14; Engin Deniz Akarlı, *The Problem of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions*, Ph.D., Princeton University, 1976, s. 201.

³ Quataert, *age.*, s. 19; Elena Frangakis-Syrett, "Western and Local Entrepreneurs in Izmir in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, s.79; Şevket Pamuk, "The Middle East in Nineteenth-Century World Trade", *The Economic Dimensions of Middle Eastern History, Essays in Honor of Charles Issawi*, Haleh Esfandiari and A. L. Udovitch (Ed.), The Darwin Press, INC, Princeton, 1990, pp. 208-209; Mersin için bkz. Meltem Toksöz, *The Çukurova: From Nomadic Life To Commercial Agriculture, 1800-1908*, Binghamton University, State University of New York, 2000, s.201-240; İzmir için bkz. Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme, 19. Yüzyıl*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999, s.90-94, 96, 102.

⁴ Şevket Pamuk, "Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi?", *Doğu Batı*, Yıl 4, Sayı 17 (Nisan 2006), s.41.

dokuma, boya, kağıt, demir, un, yağ, çırçır, susam ve zeytin yağı, içki, palamut özü, tütün, ekmeç ve kereste fabrikaları kurulmuştur.⁵

Üçüncü üretim sektörünü oluşturan madencilik ise dış talebe bağılı olarak hareketlenmiştir. Bu sektörün hareketlenmesinde demiryolları da son derece belirleyici bir rol oynamıştır. Genelde yabancı sermaye ile yapılan demiryolları, geleneksel ulaşım araçlarıyla rantabil olmaktan uzak, yükde ağır, bahada hafif madenlerin taşınmasında maliyetleri düşürmüştü, sanayileşen Avrupa devletlerinin artan talebiyle taşıma imkânlarının artırılması ve maliyetlerinin düşürülmesi birleşince madencilik sektörü birden hareketlenmiştir. Bilhassa yüzyılın son çeyreğinde birçok maden keşfedilerek işletilmeye ve Avrupa'ya ihraç edilmeye başlanmıştır.⁶ İmparatorluk genelinde madencilik sektörünün hareketlendiği bölgeler ile demiryollarının döşendiği bölgelerin paralellik göstermesi, sektörün hareketlenmesinde dış taleple birlikte demiryollarının öneminin başlıca göstergesini oluşturmuştur. Hareketlenen bir diğere sektör de ormancılıktı. Bunda da demiryollarının etkisi söz konusuydu. Zira demiryolları hem keresteye olan gereksinimi gündeme getirmiş, hem de ucuz ve kolay taşıma olanaklarını mümkün kılmıştı.

İmalat sanayi içinde gerek iç, gerek dış dinamiklerin etkisiyle önemli bir değişim yaşayan üretim dallarından biri de halıcılıktı. Yaşanan değişimde uluslararası talep son derece önemli bir rol oynadı. Bilhassa 1860'lı yıllardan itibaren sürekli artan talep sektörde istihdam hacmini ve üretimi arttırdı. Sektör daha fazla iktisadî önem kazandı. Osmanlı devleti de sektörle yakından ilgilendi ve değişimde önemli bir rol oynadı. Bu makalede Uşak halıcılığı örneğinde yaşanan değişimdeki devletin rolü arşiv kaynaklarına dayalı olarak ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

Uşak Halıcılığında Yapısal Değişimde Devletin Rolü

Osmanlı devleti, Tanzimat'la birlikte iktisadî kalkınmaya yönelik uygulamalarda bulundu. İşlevleri arttırılan devlet eliyle girilen sanayileşme

⁵ A. Gündüz Ökçün (Yay. Haz.), *Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikleri*, Ankara 1971, s. 11-23; J. M. Wagstaff, "The Spatial Distribution of Manufacturing Industry in Anatolia, c. 1890", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s.250-254; Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.51-240; Şevket Pamuk, "Osmanlı Zanaatleri Yıkılışı Pamuklu Tekstil Örneği, 1820-1913", *Toplum ve Bilim*, 23 (Güz 1983), s.95-96; İzmir için bkz. Martal, *age.*, s.123-161; Çukurova için bkz. Toksöz, *age.*, s.222-224, 230-231, 239-240, 264-268.

⁶ A. Gündüz Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Abadan'a Armağan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi*, Ankara, 1969, s.809; Şerife Yorulmaz, *Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850-1908)*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 1994, s.248-250; Ertan Gökmen, "II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları", *Bellekten*, Cilt LXXI, Sayı 262, Ankara, 2007, s.976-979.

politikası⁷ yanında, tarım başta olmak üzere üretim sektörlerinin geliştirilmesine yönelik kurumsal düzenlemeler yapıldı. Tarım, sanayi ve ticaret erbabına teşvikler uygulandı, üreticilere düşük faizli/güzeştelik krediler verildi.

Bu bağlamda Osmanlı devleti, ziraat ve sanayiye geliştirmek, üretimi arttırmak, ithalat ve ihracatla ilgili meseleleri görüşmek üzere Maliye Nezareti'ne bağlı olarak 1843'te Zira'ât Meclisi'ni kurmuş, Meclis devletin vergi gelirlerini yükseltmek, halkın refah seviyesini arttırmak için gerekli araştırma ve incelemeleri yapmıştır.⁸ Zira'ât Meclisi ilk iş olarak üretim sektörlerinin ve ticaretin durumunu tespit etmek amacıyla taşradan; ahalinin ziraat ve sanayi sektörlerindeki üretimlerinin nitelik ve niceliği ile sorunları ve bu sorunların çözülmesi için alınması gereken tedbirler ile yapılması gereken teşviklerin neler olduğuna dair bilgi isteyecektir. Meclis ayrıca taşra idarî birimlerinden, taşrada imal edilmekte olan mensucatin seri hâlde üretimi için nelerin yapılması gerektiğini de sordu.⁹ Bir de talimatnâmesi yayınlanan Meclis, iktisadî kalkınma için adeta devlet müdahalesinin bariz örnekleri olacak nitelikte Kazalarda halkın seçtiği zira'ât müdür vekilleri atanmasını kararlaştırdı ve kendilerine tarım, sanayi ve ticaretin mevcut sorunlarıyla hâl çarelerini tespit ederek İstanbul'a bildirmeleri görevini verdi. Kısa süre sonra da yine benzer amaçlarla 'tensikât-ı mülkiye' adı altında bir program yürürlüğe konuldu.

Bu çerçevede de her memlekette ikişer kişi İstanbul'a çağrılarak iktisadî gelişmenin çareleri aranmış, Meclis-i Vâlâ'da dinlenen bu memleket ileri gelenleri ise mevcut sorunların çözülerek tarım, ticaret ve sanayinin gelişmesi için Osmanlı devletinin üreticiye nakdî yardım yapmasını, alt yapı hizmetlerini

⁷ Osmanlı devleti tarafından 1860 yılına kadar, bilhassa İstanbul'da çeşitli fabrikalar kuruldu. Clark'ın 'Osmanlı Sanayi Devrimi' (Ottoman Industrial Revolution) dediği bu girişim kısa sürede başarısızlıkla sonuçlandı. Bâni ve müşterisi genelde devlet olan fabrikaların büyük kısmı, maliyeti arttıran ve pazarlama sürecinde yaşanan sebepler ve Avrupa ürünleriyle rekabetteki güçlükler ile suistimalden kaynaklanan yapısal sebeplerden dolayı kısa sürede kapatılmak zorunda kaldı. Konuyla ilgili olarak ayrıntı için bkz. Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", Çev. Yavuz Cezar, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s.467-480; Ömer Celal Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s.423-440; Rifat Önsoy, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1988, s.47-58; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.203; Mehmet Veli Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", *Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 14 Mayıs 2005, Bildiri ve Makaleler*, A. Yaşar Ocak, Mehmet Öz, Ferhat Berber, Fatih Yeşil (Ed.), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2006, s.263-278; Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, 1985, s.1343-1344; Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, 1985a, s.1345-1347.

⁸ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.282; Rifat Önsoy, "Tanzimat Döneminde Sanayi ve Ticaretle İlgili Meclisler (1839-1876)", *X. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s.1688-1689; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.232.

⁹ Önsoy, *age.*, s. 40.

iyileştirmesini ve mevcut vergi oranlarının düşürülmesini istemişlerdir. Neticede benzer girişimlere devam edilerek 1845'te Osmanlı devleti, Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmeler sonucunda vergilerin azaltılmasını, muhtaç olan üreticiye düşük faizli kredi verilmesini, alt yapı hizmetlerinin yapılmasını kararlaştırmış, ve bunların gerçekleştirilmesi için İmar Meclisleri kurulmuştur.¹⁰ Tüm bu girişimlerle devlet tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi için iktisadî hayata müdahalede bulunuyor, bununla da hem devletin vergi gelirleriyle üreticinin gelir seviyesini arttırmayı, hem de iktisadî kalkınmayı amaçlıyordu.

Uşak'ta Mahallî Hayriye Tüccarlarıyla Devletin İşbirliği

Tanzimat'ın ilk yıllarında devlet eliyle girişilen sanayi, tarım ve ticareti geliştirmeye yönelik uygulamalardan Uşak halıcılığı da faydalandı. Devletin sektöre yönelik maddî nitelikteki ilk uygulaması, üreticiye 'kefâlet-i müteselsile' ile sermaye akçesi adı altında düşük faizli kredi vermesiydi. Osmanlı devleti ilk olarak Gördes ile birlikte Uşak kilim ve halılarının halihazırdaki özelliklerinden dolayı rağbet görmediğini, bu sebeple halı ve kilimlerin talep doğrultusunda kumaşlarının düzgün ve kullanışlı olarak imalinin sağlanması için matbu resimlere göre dokunmasına, böylece halılara olan iç ve bilhassa dış talebin arttırılmasına çalıştı.¹¹ Bu bağlamda Uşak Kazası hayriye tüccarından¹² Hacı Mehmet Ağa ile Gördes Kazasından Hacı Ahmet Ağa İstanbul'a çağırılmışlar, Zira'ât Meclisi'nde yapılan görüşmede hazır bulunarak yapılan görüşmeler sonucunda halı ve kilimleri, matbu resimlere göre (*be'yet-i matbû'a vaz*) dokutmayı taahhüt etmişlerdir. Buna karşılık da sermaye akçesi adı altında verilen kredilerden faydalanmak istediklerini belirtmişler, Zira'ât Meclisi de bu

¹⁰ Mehmet Seyitdanhoğlu, "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Cilt III, Ankara, 1992, s.325-327; Önsoy, agm., s.1691-1692; Önsoy, age., s.41-42.

¹¹ "Gördos ve Uşak Kazalarında nesc ve î'mâl olunmakta olan kilim ve kâliçelerin he'yet-i matbû'aya vaz'ıyla herkesin bey' ve isti'mâlîne temâyül ve rağbetleri husûsunun istihsâlî irâde-i seniyyesine mebnî", BOA İrade, Mesail-i Mühimme, 2281, 14.07.1846/19.B.1262, lef 1.

¹² III. Selim döneminde, çeşitli suistimallere konu edilen Avrupa devletleri himayesindeki berath tüccar uygulamasına son verilerek, yerine Gayr-i Müslim tebaanın 'Avrupa tüccarı' adıyla dış ticaret yapmaları sağlandı. Böylece Gayr-i Müslim tüccarlar dış ticarete, Müslüman tüccarlara göre ayrıcalıklı bir konum elde ettiler. Bu ise kısa sürede Müslüman tüccarların haklı şikâyetlerini beraberinde getirdi. Zira Müslim-Gayr-i Müslim tüccarlar arasında haksız bir rekabet meydana geldi. II. Mahmut'un saltanatının ilk yıllarında bu şikâyetler haklı bulunarak, Müslüman tüccarların, Avrupa tüccarı statüsüne getirmesine karar verildi ve kendilerine 'Hayriye tüccarı' adı verildi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Berathlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1998, s.57-111; Bruce Masters, "The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa Tüccaris and the Hayriye Tüccaris in Syria", *International Journal of Middle East Studies*, 24, 1992, s.579-586.

taleplerini uygun bularak Uşak Kazası için 800 kese¹³, Gördes için de 500 kese kredi/sermaye akçesi, ayrıca Uşak'a, Avrupa'dan getirilecek makineler için de yaklaşık 100.000 kuruş kredi verilmesini kararlaştırmıştır.

Zira'ât Meclisi'nde alınan karara göre krediler, kefâlet-i müteselsile ile verilecek ve faizleri kese başına 3 kuruş olacaktı. Üç yılığına verilecek olan krediler, Maliye Nezareti hazinesine faiziyle birlikte ödenmek üzere senet karşılığında, kaza mal sandıklarından müteahhitlerce kullanılacak ve kendilerine zimmet kaydedilecekti. Zira'ât Meclisi ayrıca kendilerine gerekli kolaylığı gösterilmesi için Uşak ve Gördes Kazalarına Sadrazam tarafından emirnâmeler yazılmasını, Gördes Müftüsüne de Şeyhülislâm tarafından mektup gönderilmesini kararlaştırdı. Meclisin aldığı kararlar Maliye Nazırı'nın takririyle Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de¹⁴ de görüşülerek uygun bulunmuş, Meclis-i Vâlâ, Zira'ât Meclisi'nin aldığı kararlara ilaveten verilecek kredilerin Maliye Nezareti tarafından nezaret edilmesine karar vermiştir.¹⁵ Meclis-i Vâlâ'nın mazbatası Meclis-i Umumi'de de görüşülerek aynen kabul edilerek 15 Temmuz 1846'da alınan kararların uygulanması için gerekli olan irade-i seniyyesi çıkmıştır.¹⁶ Gördes ve Uşak Kazalarına Sadrazam tarafından emirnâmeler¹⁷ gönderilmiş, ayrıca Gördes Müftüsüne Şeyhülislam tarafından konuyla ilgili mektup yazılmıştır.¹⁸

İstanbul'dan gerekli emirnâmelerin gönderilmesine müteakip Uşak kasabasında halı ve kilim imal edenler Kaza Meclisi'ne (Memleket Meclisi'ne) çağrılarak gönderilen emirnâmeler kendilerine okunmuştur. Kredilerin nasıl ve kimler tarafından kullanılacağı, faiz miktarı kendilerine etraflıca anlatılmı, ahali de uygulamadan dolayı memnuniyet ve teşekkürlerini ifade etmiştir.¹⁹ Uşak halı imalatçıları verilen sermaye akçesi sayesinde, fakirlikleri sebebiyle sermaye temininde çektikleri sıkıntıdan kısmen kurtulduklarını, halı ve kilim imali için gerekli olan yapığı zamanında tedarik edebildiklerini ifade etmişlerdir.²⁰

¹³ 1 kese/kise 500 kuruş'tu, dolayısıyla 800 kese 400.000 kuruş ya da yaklaşık 4000 Osmanlı lirası ediyordu. Bkz. Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.259.

¹⁴ 1838 yılında kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Tanzimat reformlarının planlanmasında ve gerçekleştirilmesinde merkezi bir role sahipti. 1868 yılında yerine Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye kuruluncaya kadar bazı değişiklikler de geçirek bu merkezi rolünü korudu. Meclis-i Vâlâ hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 35-64.

¹⁵ BOA İrade, Mesail-i Mühimme, 2281, 14.07.1846/19.B.1262, lef 1.

¹⁶ BOA İrade, Mesail-i Mühimme, 2281, 14. 07. 1846/19.B.1262, lef 1.

¹⁷ BOA Cevdet, İktisat, 1520.

¹⁸ BOA Cevdet, İktisat, 1520. Ayrıca bkz. BOA A.MKT. 40/51, 25.03.1846/27.Ra.1262. Gördes Müftüsü tarafından yazılan cevap için de BOA A.MKT. 47/42, 01.08.1846/7.Ş. (8) 1262.

¹⁹ BOA A.MKT. 42/22, 17.05.1846/20.Ca(5)1262.

²⁰ BOA A. MKT. 39/77, 14.04.1846/17 R (4) 1262.

Sermaye sorununu böylece kısmen de olsa Osmanlı devletinin verdiği krediyle çözdükten sonra bir başka sorunlarının çözümü için teşebbüste bulunmuşlardır. Bu teşebbüslerin öncülüğünü yine Hayriye tüccarı Hacı Mehmet Ağa yapmıştır. Acemzâde Ali Ağa ise kendisine kasabada nevesim halıların imaline nezaret ederek yardımda bulunmaktaydı.²¹ Bu arada kumaşları düzgün ve kullanışlı, talep doğrultusunda matbu resimlere göre Uşak'ta dokunan 18 türdeki nevesim halılar numune olarak İstanbul'a gönderilmiştir.²²

Uşaklı Hayriye tüccarı Hacı Mehmet Ağa ile Gördesli Hacı Ahmet Ağa, sermaye akçesinin verilmesine müteakip, dokunan halı ve kilimlerin fiyatlarının mahallî meclislerce belirlendiğini, bu fiyatlara eskiden olduğu gibi gümrük resmi ile nakliye masrafının ilâve edilerek halı ve kilimlerin meclis tarafından belirlenen fiyatlarına eklendiğini, bunun da halıların satış fiyatını yükselttiğini, nevesim halılara yönelik talebin bu sebeple istenilen düzeyde arttırılmadığını, bunun için de ihracat gümrük vergisinin yabancı mallara kıyasen alınmasını istediler. Bu taktirde halıların fiyatının düşerek daha ucuza satılacağını ve nevesim halılara olan talebin de artacağını belirttiler. İstekleri Ticaret Meclisi'nde görüşülerek rağbeti düşüren fiyat yüksekliğine karşılık olmak üzere sermaye akçesinin üç yıllık faizi olarak hesaplanan bir yük 40.000 kuruşun alınmamasına, talebin artması ve akabinde imalatının yaygınlaştırılması için

²¹ BOA Cevdet, İktisat, 1520. Hacı Mehmet Ağa, Acemzade Ali Ağa'yı kasabada halı imalinde kendisine yardımcı tayin etmişti. Acemzade Ali Ağa, Mehmet Ağa adına Uşak'ta "kaliçe ve kilimlerin hüsn-i imâline dikkat ve nezâret" edecekti. Aralarında yapılan senede göre; Hacı Mehmet Ağa, bu halıların satışından elde edilecek kârın (temettü'nün) 1/4'ünü Acemzâde Ali Ağa'ya hizmetine mukabil verecekti. Hacı Mehmet Ağa'nın halı ticaretinden elde ettiği kârın miktarını tespit etmek mümkün olmamakla birlikte, bu temettü'nün önemli bir miktara ulaştığı anlaşılmaktadır. Zira Acemzâde Ali Ağa'nın ölümüne müteakip vârisleri, Hacı Mehmet Ağa'dan elde ettiği gelirin 1/4'ünü kendilerine vermesi gerektiğini iddia ederek, şikâyetle bulunmak üzere İstanbul'a gitmişler (BOA A.MKT.NZD. 46/77, 26.11.1851/2 S (2) 1268), ancak bu iddiaları haksız bulunmuştur. Acemzâde Ali Ağa'nın ölümü üzerine aynı görevi Paşazâde Ahmet Ağa yapmıştır. Acemzadelerin muhalefeti ise devam etmiş, bu muhalefeti etkisiz kılmak ve Paşazade Ahmet Ağa'nın halı imalatına nezâretini etkin kılmak için de kendisine Dergâh-ı 'Âli kapıcıbaşılığı rütbesi verilmiştir (BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8615, lef 5). Bu tarihte Paşazâde Ahmed Ağa, ayrıca Kaza ziraat müdür vekilliği görevini de yürütmekteydi. Daha sonra Kaza ziraat müdür vekilliğine Halid Bey tayin edilmiş ise de Hayriye tüccarı Hacı Mehmet Ağa, halı imalatına zarar vereceğini gerekçe göstererek, Paşazâde Ahmed Ağa'nın yeniden tayin edilmesini istemiş, ahali de aynı doğrultuda istidaname vermiştir. Hüdavendigar Eyaleti valisi ise İstanbul'dan her ikisinin de tayin edilmeyerek, Kaza zira'ât müdür vekilliği'ne 'garazdan sâlim mu'teberân-ı memleketden ahar bir münâsibinin' tayinini istemiş, neticede Meclis-i Vâlâca, Kaza ziraat müdür vekilliğine tarafsız, 'müstakimü'l-etvâr' birinin seçilmesine karar verilmiştir (BOA A.MKT.UM. 120/62, 07.01.1853/26 Ra 1269). Bu karar doğrultusunda da Halid Bey azledilerek, Kaza Zira'ât Müdür vekilliğine ahali tarafından seçilen ve yine eşraftan İbrahim Kethüdazâde Mehmet Ağa tayin edilmiştir (BOA A.MKT.NZD. 86/1, 10.08.1853/5.Za.1269). Böylece iktisadî kalkınmanın sağlanması için girişilen kurumsal düzenlemelerden Ziraat müdür vekilliğinin Kaza'da da kurulduğu, ziraat müdür vekillerinin halıcılığın gelişmesinde de görev yaptıkları anlaşılırsa da, Hayriye tüccarı Hacı Mehmet Ağa'ya nevesim halıların iyi bir şekilde imaline de nezaret eden ve buna karşılık bir pay alan zira'ât müdür vekillerinin, bu görevi bırakmak istemedikleri ve önemli anlaşmazlıkların yaşandığı görülmektedir.

²² BOA İrade, Dahiliye, 101224, 11.08.1846/17.Ş.1262.

devrin liberal politikalarına paralel olarak halıların müşteri ve satıcı arasında 'uyuşuna göre fûruht' olunmasına, iç piyasada satılanlarından %5 amediye, ihracında ise %3 reftiye gümrük vergisi alınmasına, nevresim halılar için verilecek sermaye akçesinin başka alanlarda kullanılmasını önlemek amacıyla nevresim halı ve kilimlerden İstanbul ve İzmir'e ne kadar gönderildiğinin tespiti için her sene Mart ayı başında gümrükler tarafından birer adet ilmuhaberin Zira'ât Meclisi'ne gönderilmesine, Uşaklı Hacı Mehmet Ağa ve halı işini Uşak'ta onun adına nezaret ve muavenet etmekte olan Acemzâde Ali Ağa ile Gördesli Hacı Ahmet Ağa'ya gayret ve çalışmalarından dolayı nişan verilmesine karar verilmiştir.²³ Maliye Nezareti'nin takrîriyle konu Meclis-i Vâlâ'da da görüşülmüştür. Meclis-i Vâlâ'daki bu görüşmeye Hacı Mehmet Ağa da çağrılmış, mesele kendisinden etraflıca dinlenmiştir. Hayriye tüccarı Mehmet Ağa Meclis-i Vâlâ'da; nevresim halıların fiyatının düşürülmesinin rekabet açısından gerekli olduğunu, piyasada 35 kuruş'tan 15 kuruş'a kadar Frenk halısı bulunabildiğini, ancak zıkr olunan halı ve kilimlerin maliyetli ve dayanıklı ve nevresim olarak Frenk halılarından daha kaliteli olduğunu, fakat bu nevresim halıların imaliyle herkesin uğraşmadığını, şimdilik imalinde biraz güçlük çekildiğini, bir seneye kadar imalinin artacağını, sermaye akçesinin 2000 kese olarak irade olunmasına rağmen Uşak için ilk 7 ay içinde 800 kesesinin kullanıldığını ifade etmiştir. Meclis-i Vâlâ da, bu nevresim halı ve kilim imalinin artarak daha fazla alım-satımı ve yaygınlaştırılması için gerekli kolaylıkların gösterilmesi gerektiğine, fiyat sınırlamasından (*tabdûd-i fi'yat*) ve faiz alınmasından sarfınazar olunarak, %5 amediye ve %3 reftiye olmak üzere gümrük vergisi alınmasına ve bu gümrük vergisinin de sadece *nev-icâd* halılar için geçerli olmasına, diğer halıların bu tarifeden istisna tutulmasına karar vermiştir.²⁴

Bu kararlar sadrazamın başkanlığında toplanan Meclis-i Umûmî'de²⁵ de uygun bulunmuştur. Hatta Sadrazam, Padişah Abdülmecid'e sunduğu tezkiresinde; ticaret anlaşmaları gereği Osmanlı tüccarlarının sahip olduğu her müsaadeye sözleşen devletler tüccarının da sahip olmasının muahedelere göre gerekli olduğunu, bu sebeple gümrüklerde yabancı tüccarların da bu müsaadeden faydalanmak isteyebileceğini, feda edilen gümrük vergisine karşılık nevresim halı ve kilimlerden daha fazla ihracat yapılacağını, bundan devletin her bakımdan fayda sağlayacağını, nevresim halı ve kilimlerin dışındakilerden eskiden olduğu gibi gümrük vergisi alınacağından hem fiyat düşüşünü sağlayarak imalinin yaygınlaştırılması, hem de imalatçıların rağbetini sağlamak amacıyla

²³ BOA İrade, Mesail-i Mühimme, 2282, 26.12.1846/7.M.1263, lef 1.

²⁴ BOA İrade, Mesail-i Mühimme, 2282, 26.12.1846/7.M.1263, lef 1.

²⁵ Meclis-i Hass-ı Umûmî, Meclis-i Vâlâ-yı Umûmî olarak da bilinen bu meclis, 1839 yılında Meclis-i Vâlâ'nın genişletilmesiyle birlikte teşkil olunan yüksek danışma ve karar organıydı. Sadrazam başkanlığında Hükümet ve Meclis-i Vâlâ üyeleri ile yüksek dereceli memur, bürokrat ve emekli ricâlden meydana gelmekteydi. Seyitdanlıoğlu, *age.*, s.67-68.

geçici bir süre nevresim halı ve kilimden gümrük vergisi alınmamasının tasavvur olunduğunu, daha sonra tekrar icabına bakılmak üzere şimdilik beş sene için gümrük vergisi alınmaması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Sultan Abdülmecid'ten, Uşaklı Hacı Mehmet Ağa ile gayretleri görülen Ali Ağa'nın halı ve kilimleri istenilen şekilde imal ettirmesinden dolayı taltif edilmelerini, Ali Ağa'ya 'rütbesine mahsûs', Hacı Mehmet Ağa'ya da 'altında ve üstünde birer taşlı ve ortası altun olarak birer kıt'a nişân 'inâyet buyurulmasını' istemiştir.²⁶ Sadrazam'ın konuyla ilgili bu önerileri Padişah Abdülmecid tarafından da uygun bulunmuş ve 1 Şubat 1847 tarihinde aynı doğrultudaki irade-i seniyye çıkmıştır.²⁷

Nevresim halı ve kilimlere uygulanan ihracat gümrük vergisi muafiyetine karşılık eski tarzda (*tarz-ı kadîm*) imal edilen seccade ve halılardan da 1850 yılına kadar %9 amediye ve %3 refiye olmak üzere %12 ihracat vergisi alınmaya devam edilmiştir.²⁸ 1850 yılından itibaren de rayiç kıymetlerinden yüzde on altı düşülerek, fiyatlarından amedinde yüzde dokuz ve refinde dahi yüzde üç kuruş gümrük vergisi tahsili usulüne geçilmiştir.²⁹ Böylece Osmanlı devleti bir yandan yerli mamulâtın Avrupa mamul mallarına karşı serbest piyasa şartlarında rekabet edebilmesi için uygun koşullar sağlamayı amaçlarken, iç ve bilhassa dış piyasalardaki talebi dikkate alarak geleneksel halıcılık sanatının ıslahına yönelik uygulamalarda bulunmuştur.

'Matlûb vechle', 'he'yet-i matbû'a vaz' idilerek', 'tarz-ı mergûbe', 'tarz-ı matlûbe' üzere dokunan Gördes ve Uşak halılarının imal ve talebinin artması için gümrük vergisi muafiyetine yönelik uygulama, mahallî talepler ve tebaanın menfaati dikkate alınarak 21 Haziran 1851 tarihli irade ile Maliye Nezareti'nin

²⁶ BOA İrade, Mesail-i Mühimme, 2282, 01.02.1847/15.S.1263, lef 2.

²⁷ Uşak ve Gördes nevresim halı ve kilimlerine yönelik düşük faizli kredi tahsisi ve ihracat gümrük resmi indirimine yönelik uygulamalara devrin resmi gazetesi, Takvim-i Vekayi'de de tesadüf edildiği görülmektedir. Konuyla ilgili bir çalışmada; Takvim-i Vekayi', 321'e istinaden, halıların sadece 5 yıl gümrük resminden muaf tutulduğu, Gördesli Hacı Ahmed Ağa ile Uşaklı Hayriye tüccarı Mehmet Ağa'ya, beş yıl süre ile bir yük kırk bin küsur kuruş faizsiz sermaye temin edildiği belirtilmektedir. Musa Çadırıcı, "II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları", *Türkîye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Osman Okyar, Halil İnalçık (Ed.), Ankara, 1980, s.240.

²⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri, I, (1580-1838)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974, s.106, 110.

²⁹ BOA İrade, Dahiliye, 14217, 21.06.1851/20.Ş.1267, lef 2. 1850 yılından itibaren ihraç mallarının ra'ic fiyatları üzerinde yapılan %16'lık indirim sonucunda alınan %9'u amediye, %3'ü refiye olmak üzere %12'lik ihracat gümrük vergisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara, 1999, s.652; Erol Özvar, "Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar", *Osmanlı Medeniyeti, Siyaset, İktisat, Sanat*, Coşkun Çakır (Ed.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, s.118; Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990, s.151-152; Yusuf Kemal Tengirşek, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.291; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Cilt 1, Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), IRCICA, İstanbul, 1994, s.586.

mütalaası doğrultusunda iki yıl daha sürdürülecektir.³⁰ İlgili halılara yönelik gümrük resmi muafiyetini Osmanlı devleti, Mart-Nisan 1853'te beş yıl daha uzatarak, talep doğrultusunda halıcılığın gelişmesine ciddi katkıda bulunmuştur.³¹

Osmanlı devleti gümrük vergisi muafiyeti ve düşük faizli kredi uygulaması yanında, halıcılığın talebe göre ıslahına ve geliştirilmesine yönelik tutumunu, sair uygulamalarıyla da sürdürmüştür. Bu çerçevede, memleketin kalkınması için gerekli adımların atılması amacıyla Anadolu'ya gönderilen teftiş memuru İsmet Paşa, diğer üretim merkezleri yanında³² mevcut sanayinin ilerlemesinin fakir ahalinin refahını temin edeceği düşüncesiyle Uşak'a da gelerek halıların üretimini ve rağbetini arttırmaya yönelik çalışmalarda bulunmuştur. Yaptığı incelemelerde halıların çoğunun renk ve nakışlarının eski usul, boyalarının da has olmayıp renksiz olduğunu görecektir. Halı ipi imali için Uşak'ta buhar ile çalışan fabrika kurulup kurulamayacağını da araştırarak bunun, kasabada kömür ve su yokluğu sebebiyle mümkün olmadığını, ayrıca fabrika kurulması hâlinde halkın işsiz kalacağını, amele ücretleri ucuz olduğu için de ip fabrikası kurulmasına gerek olmadığını ve ipin fabrikada üretilmesinin maliyeti şimdikinden daha fazla arttıracığını raporunda belirtecektir.³³ İsmet Paşa, tespitlerinde halı için gerekli hammadde ve malzemenin zamanında ve daha

³⁰ BOA İrade, Dahiliye, 14217, lef 2. Konuyla ilgili olarak Sadâret'ten Maliye Nezareti'ne mütalaa için yazılan tezkire için bkz. BOA A.MKT.MHM. 32/87, 28.05.1851/26.B(7).1267. İradenin gereğinin yerine getirilmesine dair Sadâret'ten Maliye Nezareti'ne yazılan tezkire-i sâmi için de bkz. BOA A.MKT.NZD. 38/57, 05.07.1851/5.N.1267; BOA A.MKT.MHM. 33/97; BOA A.AMD. 30/91, 19.06.1851/18.Ş(8)1267.

³¹ BOA İrade, Dahiliye, 16847, lef 1. Muafiyetin gereği için Maliye Nezareti'ne tebliğine dair de BOA A.MKT.NZD. 75/67, 31.03.1853/20.C.1269.

³² Anadolu teftişine memur İsmet Paşa, Kütahya, Manisa (Magnisa) ve Kula Kazaları ile Menteşe Sancağı yanında eskiden beri bez üretimiyle meşhur olan Gediz'e de gitti. Gerekli inceleme ve araştırmalarda bulundu ve "Gedos'da i'mâl olunan meşhûr Gedos bezi kadimdenberu Deraliyye'de münder kılaflarına ve yelkenlere ve hıyâmiyede kullanılmakta ise de tahkîkât-ı vakı'aya göre evvelki gibi revâcı olmadığı anlaşılmış ve sına'î-i mevcûdenin ilerülemesi matlûb-ı âli bulunmuş olduğundan bu bâbda i'mâl-i efkâr kılındıkda gezilan mahallerin çoğunda müşâhede olunduğu misillü ekser erbâb-ı sına'î i'mâlât-ı mevcûdelerini nev'-i vâhide hasr iderek Avrupa'da olduğu misillü tecceddüd-ü evkât ve ezmana ve halkın teba'î ve emzicesine tatbiken başka dürlüsünü ihtirâ'a 'akılları irmediğine ve bu sebebden ba'zı sına'î-i 'atika metrûk ve mu'attal kalarak menfa'âtten dūr olmakda oldukları"nı gördü. Bunun üzerine "kasaba-ı mezkûrede bulunan bez tüccârıyla nessâclar celb ve cem' ile lâzım gelan ifâdât ve teşvikât icrâ" etti ve kendilerine "geçen sene İzmir'den alınarak leffen takdim kılınan ketan bezi (nî) irâ'e" ederek ketan bezi i'mâl etmeleri yönünde teşvikatta bulundu. BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27.05.1852/7.Ş(8).1268, lef 1; BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8931, lef 1).

³³ BOA. İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27. 05. 1852/7. Ş (8) 1268, lef 2. Müfettiş İsmet Paşa, halı ipi üretmek için fabrika kurulması halinde yaşanacak muhtemel "teknolojik işsizliği" ve bunun doğuracağı sosyal gerilimi adeta görmüş gibidir. Zira Uşak kasabasında fabrikasyon üretime geçilmesi sonucu 1908 yılında yaşanan isyanın temel sebeplerinden biri teknolojik yeniliğin beraberinde getirdiği işsizlikti. Bkz. Biray Çakmak, *Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Batı Anadolu Kazasında Sosyo-ekonomik Yapı: Uşak (1876-1908)*, Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 157.

ucuza tedarik edilmesi, has ve parlak boyalarla ipliklerinin boyanması, resimlerinin sürekli talebe göre değiştirilmesi hâlinde hem talebinin artacağı, hem de daha ucuza mâl edileceği sonucuna ulaşmıştır. Neticede halı ve kilim tüccarıyla halı dokuyucularını (*nessaclar*) tek tek çağırarak ipleri has ve parlak boyalarla boyamalarını ve resimlerini (*nakışlar*) sürekli değiştirmelerini kendilerine ifade etmiştir.³⁴ Ayrıca kendilerine birkaç matbu' resim (model) vererek nasıl dokumaları gerektiğini defalarca tezgâhlarına da giderek tarif etmiştir.³⁵ İstanbul'a ise tüm bu teşebbüslerini bildirerek, matbu' resimlere göre yapacağı örnekleri yakında göndereceğini bildirmiştir. Paşa'nın Uşak'ta halıcılığın ilerlemesine yönelik bu teşebbüsleri Meclis-i Vâlâ'da da görüşülmüş, bu çalışmaların terk ve tehir edilmeyerek somut neticelerin alınması ve halıcılığın geliştirilmesi için teşvik ve tenbihlerine devam etmesi hususunda müfettişe sadrazam tarafından cevâbnâme yazılması kararlaştırılmıştır.³⁶

Bu doğrultuda çıkan irade üzerine³⁷ de Sadrazam tarafından İsmet Paşaya, örneğe göre imal ettirilen birkaç Uşak halısının defteriyle birlikte gönderilmesi ve bu husus ertelenmeyerek ilerlemesi için gerekli uyarıları içeren bir cevâbnâme yazılmıştır.³⁸ Bunun üzerine de Uşak'ta yaptırılan numuneler İstanbul'a gönderilerek, Meclis-i Vâlâ'da muayene edilmiş, güzel imâl olduğuna karar verilip daha fazla yaygınlaştırılması gerekli görülmüştür.³⁹ Bir zirâ'ının (68 cm'si) mâliyet fiyatı 18 kuruş olan bu halılar, padişah Abdülmecid tarafından da beğenilecektir. Nitekm halıcılığın ilerlemesi için gerekli çalışmaların yapılmasına dair irade-i seniyyesi de hemen neşredilecektir.⁴⁰

Osmanlı devleti 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerek uluslararası sergilere katılarak, gerekse sergiler açarak tarım ve sanayinin geliştirilmesine ve yerli ticarî üretimin arttırılmasına çalıştı.⁴¹ Yerli mamulât arasında ise sergilerin

³⁴ BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27.05.1852/7.Ş (8).1268, lef 2.

³⁵ BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27.05.1852/7.Ş(8)1268, lef 2.

³⁶ BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27.05.1852/7.Ş(8)1268, lef 3.

³⁷ BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27.05.1852/7.Ş(8)1268, lef 3.

³⁸ BOA A.MKT.MVL. 53/91, 23.06.1852/5.N(9).1268.

³⁹ BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8931, lef 1.

⁴⁰ BOA İrade, Meclis-i Vâlâ, 8931, lef 2. İrade gereğince Kütahya Kaymakamlığı ile Uşak Kazası Müdürlüğü'ne yazılan 05.10.1852/21.Z.1268 tarihli emirname-i sâmi için bkz. BOA A. MKT.MVL. 57/41, 05.10.1852/21.Z(12).1268.

⁴¹ Osmanlı Devleti'nin sergilere katılma ve sergi açmadaki diğer amaçları için bkz. Rifat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", *Belleten*, XLVII/185, Ankara, 1984, s.195, 206-207; Gültekin Yıldız, "Ottoman Participation in World's Columbian Exposition (Chicago-1893)", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 9, 2001, s. 134; Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Cilt XI, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 107. Osmanlı Devleti nazarında sergilerin başlıca amacının "her bir tarafın mahsûlât-ı sına'iyeye ve arzıyyesi bilinerek memâlik-i muhtelif arasında mübâdele-i eşyâ maddesinin teshîl ve tevsî'i kaziyesinden ibâret" olduğuna dair de bkz. BOA A.MKT.NZD. 391/51, 13.01.1862/11.B.1278.

değişmez teşhir emtialarından biri 'dâhilde ve hâriçte kesp itmiş olduğu şöhrete binâen' Uşak halı ve kilimleri idi. Bu yüzyılda bir bakıma sanayi ve tarım ürünlerinin reklam aracı niteliğindeki 1851 Londra Crystal Palace ve 1862 Londra, 1855 ve 1900 Paris, 1876 American Centennial Exhibition, Philadelphia, 1891 Viyana Sergileriyle (fuurlarıyla) 1863 İstanbul Sergi-i Umumisi'nde teşhir edilen Osmanlı ürünleri arasında Uşak halı ve kilimleri sürekli yer alacaktı.⁴² 1862 Uluslararası Londra Sergisi'nde 83 madalya ile ödüllendirilen Osmanlı ürünlerinden biri de Uşak halısıydı.⁴³ Hatta 20. yüzyıl başında, 1900'de Uluslararası Paris Sergisi'nde Uşak halısı yine birincilik kazanacaktı.⁴⁴ Böylece emtianın pazarlama sürecinde vasıta olan bu gibi sergiler, halılara yönelik bir işlevi de yerine getirerek talep artışına katkıda bulundu. Bu sergilerde teşhir edilen Uşak halılarına olan dış talep, süreci etkileyen diğer sebeplerle birlikte bilhassa dış piyasada günden güne artmıştır.

Uşak Halıcılığının Teşvikinde Devlet Alım-Satımları

Osmanlı devletinin Uşak'ta halıcılığın gelişmesinde etkili olan bir diğer uygulaması da resmî ve dinî kurumlar için yapmış olduğu önemli miktarlardaki satın almıdır.⁴⁵ Bu çerçevede Tanzimat döneminin ilk yıllarında meselâ Ayasofya Camii'nin tamiri sırasında mevcut halılar eskidiği için değiştirilmesi ve yenilerinin Uşak'ta imâl ettirilmesi yönündeki Evkâf Nâzırı'nın talebi Sadâret tarafından uygun bulunmuştur. Ayasofya Camii için Uşak'a sipariş edilecek

⁴² Quataert, *age.*, s. 249; Donald Quataert, "The Carpet Makers of Uşak, Anatolia (1860-1914)", *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey, Princeton University, Proceedings, 24-26 August 1983*, ed. Heath W. Lowry and Ralph S. Hattox, The ISIS Press, Istanbul-Washington-Paris, 1990, s. 86; Rifat Önsoy, *agm.*, s.196, 200, 203, 226. Mayıs 1862 Londra Sergisi'ne Bursa ipeği, Selanik havlusu ile Uşak ve Görδος seccade ve kilimlerinin mecburi olarak ne şekilde gönderilmesi gerektiği Sadaret tarafından Ticaret Nezareti'nden sorulmuştur. "Bursa'dan harire, Selanik'den havluya ve Uşak ile Görδος'dan seccâde ve kalıçeye müte'âllik şeylerin mecbûri olarak ne sûretle tertib ve irşâli münâsib görünür". Sadaret, Ticaret Nezareti'nden konuyla ilgili bir komisyon kurulmasını ve cevabın bildirilmesini de istemiştir. BOA A.MKT.NZD. 391/51, 13.01.1862/11.B.1278. 1893'te "Londra'daki Dersaadet" isimli sergi için de bkz. BOA Y.A.HUS. 286/60, lef 2. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'daki elçilik ve şehbenderliklerde açılması tasavvur edilen sergilere gönderilecek "mahsûlât ve mesnû'ât" arasında Görδος, Kula, Isparta, Demirci ile birlikte Uşak halı, kilim ve seccadelerinin yer aldığına dair de bkz. BOA. DH.UMVM. 75/49, 08.12.1915/30.M.1334, lef 14/1.

⁴³ Önsoy, *agm.*, s. 205.

⁴⁴ *Abenk*, 3250, 27.03.1907/12. S.1325/14 Mart 1323; Ayrıca bkz. *Abenk*, 1300, 25.11.1900/2.Ş.1318. Paris Sergisi'nin resmî açılışı 14 Nisan 1900'de, saat ikide yapılmış, 15 Nisan'da da sergi halka (umuma) açılmıştır. Resmî açılıştan, Osmanlı şubesinde, Paris sefaret ve komiserlik heyetleri hazır bulunmuş ve diğer ülke temsilcileri gibi Fransa Cumhurbaşkanı'na "bir vaz'-ı ihtirâmkârî ile resm-i selâmî ifâ" eylemişlerdir. BOA Y.A.HUS. 406/77, 16.05.1900/17.M(1)1318.

⁴⁵ Osmanlı Devleti Saray-ı Hümâyûnlar için gerekli olan halıları da Uşak'ta imal ettirmekteydi. "Sarây-ı Hümâyûnlar için lüzûm olan kalıçeler Hazine-i Hümâyûn Kethüdası Sa'adetlü Ağa Hazretleri tarafından Ağa-yı mumaileyh ma'rifetiyle işletdirilmekte bulunmuş..." BOA İrade, Meclis-i Valâ, 8615, lef 2.

halının miktarı 12.000 zira', yani yaklaşık 8160 metreydi. Uşaklı Hayriye tüccarı Hacı Mehmed Ağa ve Uşak'ta kendisine muavenet eden eşrafdan Paşazâde Ahmet Ağa, halıları gönderilen numuneye göre, renkleri kısa sürede solmayacak şekilde has ve nakışları ve kumaşları son derece düzgün, güzel ve temiz, zemini 'gögez'⁴⁶ ve 'mih râblu' bir şekilde zirâ'ı 30 kuruşu geçmemek üzere, tek tipte (resek-i vâhid) ve renkte imal ettirmeyi ve ilk etapta yapılan halılardan bir kısmını göndermeyi kabul ve taahhüt ettiler⁴⁷. Meclis-i Vâlâ da halıların belirtilen şekilde Uşak'ta imâl ettirilmesini, yerli mamulât olan Uşak halılarından yaptırılmasını son derece isabetli bulmuş, halılar için ilk etapta ödenmesi gereken 100.000 kuruşun Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti bütçesinden havale olunarak mahallî mal sandığından taksitle ödenmesine karar vermiştir.⁴⁸ Kalıçe memuru Hacı Mehmed Ağa da, ilgili halıları Uşak'ta kendisine muavenet ve kalıçe imalini nezaret eden eşraftan Paşazade Ahmet Ağa ile birlikte adamları Ferdezkâde Hacı Hüseyin Ağa ile Bozoğlanzâde İbrahim Efendi vasıtasıyla dokutmuştur.⁴⁹

Uşak'tan dinî yapılar için önemli miktarda bir diğer halı satın alımı da 1900-1901 yılında yapılmıştır. Evkâf Nezâreti Meclis-i İdâresi camiler ile diğer hayrâtın ihtiyacı olan 4000 arşın halı ile yine 4000 arşın kilimin dokutulması için açık eksiltme (*münâkasa*) ile ihale açmıştır. İhaleyi Mehmet Münir Bey olarak halının arşınına 22 kuruşa, kilimin arşınına 13.5 kuruşa dokutmayı taahhüt etmiştir. Ancak 1900-1901 senesi Evkâf Nezâreti bütçesine mefrûşât tertibi olarak sadece 150.000 kuruş tahsis edildiği ve bunun da 87000 kuruşu sarf edildiği için 5440 metre halı ve kilimlere ödenmesi gereken toplam miktar olan 142.000 kuruşun, nezâret bütçesinin tamirât tertibinden ödenmesi Evkâf Nezâti'nce kararlaştırılmıştır.⁵⁰ Şûrâ-yı Devlet, Maliye Dairesi'nin de ilgi kararı onaylamasıyla 142.000 kuruşun tamirât tertibinden ödenmesi için irade-i seniyye çıkmıştır.⁵¹

⁴⁶ Gögez, koyu ve mora çalar kırmızı renktir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1318, s. 1209.

⁴⁷ BOA İrade, Mesail-i Mühimme, 695, lef 4.

⁴⁸ BOA İrade, Mesail-i Mühimme, 695, lef 1, lef 4. 12.000 zira'/çarşı arşını halı için, arşını 30 kuruştan ödenmesi gereken toplam miktarın 360.000 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁹ BOA. İrade, Mesail-i Mühimme, 695, lef 5. Tophâne-i Âmire'deki Kılıç Ali Paşa Camii için yeniden Uşak halısı alınması ve mevcutlarının Uşak'tan tamir ettirilmesi için gerekli olan 25000 kuruşun ödenmesi hakkında bkz. BOA. A. AMD. 81/79, 16. 12. 1857/28 R 1274.

⁵⁰ BOA ŞD. 153/27, Evkaf 7/31, 25.02.1901/6 Za 1318.

⁵¹ BOA İrade, Evkaf, 14, 14.03.1901/23.Za.1318. Dinî binalar için Devlet tarafından yapılan satın almalar ile eşraf tarafından hediye edilen halılar için de ayrıca bkz. BOA İrade, Dahiliye, 100145; BOA İrade, Taltifat, 62, 11.02.1905/6.Z.1322; BOA İrade, Dahiliye, 94136; BOA İrade, Dahiliye, 98007; BOA İrade, Dahiliye, 100382; BOA Y.PRK.UM. 20/32, 03.01.1891/22.Ca. 1308.

Resmî daireler için de satın alımlarda bulunan devlet, Hâriciye Nezâreti koridorları için gereksinim duyulan halıları da Uşak'tan satın alacaktır.⁵² Ayrıca Osmanlı devleti, Viyana ve Londra Sefarethaneleri örneğinde olduğu gibi, Avrupa'daki sefarethaneleri Uşak halıları ile tefrişe büyük bir önem verecektir.⁵³ Devlet, bu vesile ile ilgili sefarethanelerin tefrişi yanında, reklam kaygısı da gütmüştür demek yanlış olmaz.⁵⁴

Uşak Halıcılığında Teknik Altyapı Sorunu

Osmanlı devleti, 1873 yılından itibaren özel müteşebbis tarafından kurulacak ve inorganik/mekanik enerji ile çalışacak fabrikalar için yurtdışından getirilecek makine ve alât-edevâtını ithalat gümrük vergisinden muaf tutmaya yönelik genel kapsamlı bir teşvik uygulaması başlattı. Yerli sanayiye özel müteşebbis vasıtasıyla geliştirme amacına matuf olan ve 1860'lı yıllarda Islah-ı Sanayi Komisyonu tarafından da önerilen mekanik enerji ile çalışan fabrika alât ve edevâtının gümrük resminden muafiyetine yönelik uygulamayı başlatan irade, 15 yıllığına 16.09.1873'te çıktı⁵⁵. II. Abdülhamid döneminde devletin sanayiye geliştirmeye yönelik uyguladığı teşvik tedbirlerinin esasını teşkil eden bu uygulama yanında sair teşvik tedbirleri de alındı⁵⁶. 15 yıllık muafiyet süresinin bitiminde ithalat

⁵² Hâriciye Nezâreti koridorları için yapılan satın alımda 11.831 kuruş, 30 pareye ekstra gereksinim duyulmuş, bu meblağın da 1898-1899/Rumî 1314 senesi bütçesi "Ta'mirât ve İnşâât ve Mefrûşât Tertibi"nden ödenmesi için irade çıkmıştır. BOA İrade, Hâriciye, 5, 01.09.1908/5.Ş.1326. Halıları kalıçe tüccarı Göbelezzâde Mehmet Sadık Efendi ucuz, güzel ve istenilen şekilde yaptırmış, kendisine halıların bedeli dışında ayrıca Sultan II. Abdülhamid tarafından sanayi madalyası verilmiştir. BOA İrade, Taltifat, 33, 17.07.1907/6.C.1325.

⁵³ Londra Sefarethanesi için Uşak halısının gönderilmesine dair bkz. BOA. Y. MTV. 177/139, 25.05.1898/5.M(1)1316.

⁵⁴ "Sefârethânenin (Viyana) birkaç salonuna icâb iden kalıçeler orada mübâya'a olursa bahalı olacağından ve memâlik-i mahrûse-i hazret-i şâhâne kalıçeleri ise orada pek mu'teber olduğundan iktizâ iden kalıçelerin ölçilere tatbiken Uşak-kârî tüylü halının buradan gönderilmesi." BOA. HR. MKT. 59/64, 15.05.1853/6.Ş.1269. Bu arada Osmanlı Devleti'nin resmî satın alımlarının niceliğini abartmamak gerekmektedir. Devlet tarafından yapılan alımlar da dahil toplam üretimin %10 gibi cüzi bir kısmını iç tüketimin oluşturduğuna dair bilgiler mevcuttur. Esas tüketim talebe bağlı olarak dış piyasalardır. Karl von Scherzer, *İzmir 1873*, Çev. İlhan Pınar, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2001, s.101).

⁵⁵ BOA. ŞD.TNZ. 1232/24, Ticaret 4/613, 09.04.1911/9.R.1329. Buna dair ayrıca bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt III, s.398.

⁵⁶ Sultan II. Abdülhamid döneminde sanayiye geliştirmek amacıyla teşvik kapsamında, genel nitelikli olmamakla birlikte Osmanlı devleti; istisnai/şartlı imalat ve satış tekel hakkı, inşaat malzemesi ithalat gümrük vergisi muafiyeti, parasız miri arazi tahsisi, sahipli araziye de bedel karşılığında satın alma hakkı, dışarıdan ve ülke içinden getirilecek hammadde için vergi muafiyeti, miri arazideki bazı hammaddeleri meccan kullanma hakkı, fabrika mamulâtı malların (özellikle ip ve mamul deri) ihracat vergisinden muaf tutulması, Devlet satın alımlarında önceliğin ülke içine verilmesi şeklinde fabrika sahiplerine ayrıcalıklar ve muafiyetler ile haklar tanımıştır (A. Gündüz Ökçün, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1997a: s.68-77; Mehmet Genç, "19. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler",

gümrük vergisi muafiyetinin tekrar 10 yıllığına uzatmasına dair Sadâret tarafından gönderilen mazbata üzerine, konuyla ilgili bir talimatnâme hazırlanmasına dair irade çıkmıştır. Bunun üzerine de Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından hazırlanan taslak halindeki layiha, 23.02.1889'da Şûrâ-yı Devlet, Tanzimat Dairesi'nde, 24.02.1889'da Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüştür.⁵⁷

Meclis-i Vükelâ, talimatnâmenin; yurtdışından getirilecek alât ve edevâtın cins ve miktarını gösteren bir defterin Ticaret ve Nafia Nezareti, Şûrâ-yı Devlet ve Encümen-i Mahsus-ı Meşveret/Meclis-i Vükelâ tarafından incelendikten sonra mazbata ile arz edilmesine dair irade ile benimsenen cari uygulamaya uygun olduğuna ve bu usulün daha iyi işlemesi için talimatnâmeye, müteşebbisler tarafından verilecek defterlerdeki alât ve edevât arasında vergiden muaf olmayanlarından nizâmî gümrük vergisi alınmasına, ithali yasak olanların da gümrükçe zapt edilmesine dair yeni bir madde eklenmesine ve talimatnâmenin bazı maddelerinin ibarece düzeltilmesine karar vermiştir. Daha sonra da Ticaret ve Nafia Nezâreti tarafından düzeltilmiş olan talimatnâme aidiyeti sebebiyle Rüsûmât Emâneti'ne gönderilmiş, ilgili emanet de talimatnâmenin uygun olduğunu⁵⁸, ancak muafiyetin hükûmet tarafından ne vakit kaldırılması arzu olunur ise altı ay önce ilân olunarak kaldırılması şartıyla süresiz verilmesi gerektiğini bildirmiştir. Ancak Meclis-i Vükelâ bu muafiyetin 10 yıllık bir süre için uzatılmasını uygun bulmuş,⁵⁹ ve bu doğrultuda da irade-i seniyye çıkmıştır⁶⁰. İlgili muafiyet sürenin sona ermesi üzerine 23.04.1900'dan itibaren on yıllığına, aynı gerekçelerle üçüncü kez uzatılmıştır.⁶¹

Muafiyet süresi 15.01.1910'da bitince, Ticaret ve Nafia Nezâreti, Memâlik-i Osmaniye sanayisinin bu tür teşvik ve kolaylıkların yapılmasına ve devamına şiddetle ihtiyacı olduğunu gerekçe göstererek 10 yıl daha muafiyet süresinin uzatılmasını önermişse de Sadâret, konunun meşrutiyete uygun olarak bir kanun ile teklif edilmesini Ticaret ve Nafi'a Nezareti'nden istemiştir. Bunun üzerine de ilgili nezâret, Teşvik-i Sanayi Kanunu layihasını hazırlayarak Sadarete sunmuştur.⁶² Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı da 14.12.1913'te çıkarılmıştır.⁶³

Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002, s.95; Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, 1985b, s.1351; ayrıca bkz. Donald Quataert, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire 1800-1914*, The ISIS Press, İstanbul-Strasbourg, 1992, s. 34.

⁵⁷ BOA MV. 40/39, 24.02.1889/23.C.1306.

⁵⁸ İlgili talimatnâme sureti için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt VI, s. 320-321.

⁵⁹ BOA MV. 40/39, 24.02.1889/23.C.1306.

⁶⁰ BOA ŞD.TNZ. 1232/24, Ticaret 4/613, 09.04.1911/9.R.1329; 10.08.1890/29 Temmuz 1306 tarihli irade için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt VI, s. 711-712.

⁶¹ BOA İrade, Rüsumat, 11, 13.11.1907/7.L.1325. Ayrıca irade-i seniyye için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt VII, s. 402-405.

⁶² BOA ŞD.TNZ. 1232/24, Ticaret 4/613, 09.04.1911/9.R.1329.

Bu arada Ticaret ve Nafia Nezareti, Sadarettten muafiyetin sona erdiği tarihten itibaren fabrika sahipleri tarafından yurtdışından getirilen makine ve âlât ve edevattan gerek depozito olarak ve gerekse vergi suretiyle gümrük vergileri alınmakta olduğunu ve sahipler tarafından verilen meblâğın teşvik-i sanayi kanununun ilânında iade olunacağı ümidini beslediklerini gerekçe göstererek bir madde-i münferide ile depozito ve resim olarak alınan gümrük vergilerinin iade edilmesinin, kanun çıkıncaya kadar getirilecek fabrika âlât ve edevâtının ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmamasının sanayileşme hususunda hükümetin benimsediği politikaya uygun ve memleket için faydalı olamayacağı için muafiyet süresinin Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı çıkıncaya kadar uzatılmasını istemiştir.⁶⁴ Ancak nezâretin bu isteğini, Şûrâ-yı Devlet, Tanzimat Dairesi teşvik-i sanayi kanununun Meclis-i Mebusân'da müzakeresine başladığı gerekçesiyle uygun bulmamış ve 15.01.1910 tarihinden Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı çıkıncaya kadarki sürede yurt dışından getirilmiş ve/veya getirilecek olan makine, âlât ve edevâtından gümrük vergisi alınmasına karar verdi⁶⁵. Bu arada Ticaret ve Zira'ât Nezareti, sanayinin geliştirilmesi ve teşviki amacıyla 1909 ve 1910 yıllarında iki kanun tasarısı hazırladıysa da, esas amacı Avrupa sanayileri ile rekabet edebilecek büyük ölçekli fabrikaların kurulması olan 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı ile sanayide köklü ve esaslı düzenlemeler yapılmıştır.⁶⁶

⁶³ 1329, 1331 Seneleri Sanayi' İstatistikî, Ticaret ve Zira'ât Nezareti, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1917/1333, s.7.

⁶⁴ BOA ŞD.TNZ. 1232/24, Ticaret 4/613, 09.04.1911/9.R.1329. (Ticaret ve Nafi'a Nezareti tarafından hazırlanan kanun maddesi "Memâlik-i Osmaniyye'de yapılacak fabrikalar için hâricden celb idilecek makine ve âlât ve edevâtın on sene müddetle gümrük resminden mu'afiyeti müddetinin hitâmı olan 3 Muharrem 1328 tarihinden itibaren hâricden celb idilen ve idilecek olan makine ve âlât ve edevât resimden mu'af olup bu müddet zarfında ashâbı tarafından rûsumât idârelerine virilen veya depozito idilen gümrük resimleri i'ade olunacaktır" şeklindeydi).

⁶⁵ BOA ŞD.TNZ. 1232/24, Ticaret 4/613, 09.04.1911/9.R.1329. Daha sonra 1911 yılında Meclis-i Mebusan'da buna dair madde kabul edildi ve Avrupa'dan getirilmiş ve/veya getirilecek makine, âlât ve edevâtı için resm veya depozito olarak verilmiş ve/veya verilecek gümrük resminin alınmaması, alınanların da iadesi sağlandı. Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.248-249; Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s.174; Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, 1985b, s.1349-1350.

⁶⁶ Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı'nın orijinal metni için bkz. *Düstur*, II. Tertib, Cilt VI, s. 108-114. Transkribe edilmiş metni için de bkz. A. Gündüz Ökçün, "Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı, 1913", *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1997, s.99-104. Kanun-u muvakkatın değerlendirilmesi için de bkz. Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.248-250.

Uşak'ta kurulan fabrika sahiplerinin de yararlandığı⁶⁷ bu ithalat gümrük resmi muafiyeti ile Osmanlı devleti, genelde sanayinin, özelde halıcılığın fabrikasyon sürecine geçmesinde önemli bir teşvik ve teshilatta bulundu, sair uygulamalarıyla birlikte yerli sanayinin özel müteşebbisler tarafından geliştirilmesine yönelik bir politika izledi.

Halıcılığın gelişmesinde Osmanlı ihracat gümrük resimlerinin düşük olması da önemli bir rol oynadı. 1838'de İngiltere ve akabinde 1846 yılına kadar diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ticaret anlaşmalarına göre ihracat gümrük resmi, %9 amediye ve %3 reftiye olmak üzere %12 olarak belirlenmişti. 1850 yılından itibaren de yapılan yeni düzenlemeyle halı ve kilimlerin rayic değerleri üzerinden yapılan %16 indirimden sonra %9 amediye ve %3 reftiye olmak üzere %12 olarak alınmaya başlanmıştır.⁶⁸ Tanzimat döneminde Uşak ve Gördes'de imal edilen nevresim halılar için 12 yıl ihracat gümrük vergisi alınmadı. Ancak 'usûl-ı 'atık' üzere imal edilen kalıçe ve kilimler yukarıda belirtilen %12'lik gümrük vergisine tabi tutulmaya devam edildi. 1861 yılından itibaren yenilenen ticaret anlaşmalarıyla Osmanlı devleti, ihracat gümrük vergisi oranını %12'den % 8'e indirdi ve bu oranı da her yıl %1 düşürerek %1'de karar kıldı⁶⁹. İhracat gümrük resminin II. Abdülhamid Dönemi boyunca %1 olarak alınması, diğer üretim sektörleri yanında halı üretiminin de artmasında önemli bir faktördü.

Buna karşılık alıcı ülkelerin uyguladığı ithalat gümrük vergileri oranı da halı ihracında önemli bir role sahipti. Örneğin Osmanlı halılarının ihraç edildiği ülkelerden olan Fransa, uzun süre halı için metre karesine 5.5 frank ithalat gümrük vergisi uyguladı. 1908 yılından sonra Fransa, ithalat gümrük tarifesinde yeni bir düzenleme yaparak, Osmanlı halılarından aldığı ithalat gümrük miktarını arttırdı. Fransız Meclisinde kabul edilen yeni gümrük tarifesine göre metre kare başına 5.5 frank olan gümrük vergisi 6.5 franka çıkarıldıysa da, Fransız meclis-i

⁶⁷ 20. yüzyıl başında Uşak'ta üç ip fabrikası kuruldu. Fabrika kurucuları Yılancazâde Osman Efendi, Bacakzâde Ali Efendi ve Hamzazâde Hüseyin Hüsnü Efendi ve ortaklarıydı. Kendileri fabrikaları için yurt dışından getirttikleri makine, âlât ve edevâtı için ithalat gümrük vergisi ödemediler. Bu tespitler için BOA ŞD. 1222/41, Ticaret 3/678, 02.10.1905/3.Ş.1323; BOA BEO.NGG. 203971, 14.12.1905/1 Kanunuevvel 1321; BOA BEO.NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 10, 16. 04. 1901/3 Nisan 1317; BOA İrade, Rüsumat, 6, 04.07.1901/17.Ra.1319; BOA İrade, Rüsumat, 6, 04.07.1901/17.Ra.1319; BOA BEO.NGG. 126421, 08.07.1901/25 Haziran 1317; *Ahenk*, 3227, 28.02.1907/15.M.1325; BOA ŞD. 1224/36, Ticaret 3/887, 08.08.1907/28.C.1325; BOA İrade, Rüsumat, 11, 13.11.1907/7.L.1325; BOA BEO.NGG. 238982, 18.11.1907/5 Teşrinisani 1323; BOA BEO.NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 17 /17.05. 1907/4 Mayıs 1323; BOA İrade, Rüsumat 1, 11.07.1902/5.R.1320, lef 2; BOA İrade, Rüsumat, 1, 11.07.1902/5. R.1320, lef 4; BOA BEO.NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 23, 10.07.1902/27 Haziran 1318; BOA BEO.NGG. 145178, 16.12.1902/3 Ekim 1318; BOA İrade, Rüsumat, 12, 13.11.1907/7.L. 1325; BOA BEO. NGG. 238981, 17.11.1907/4 Teşrinisani 1323.

⁶⁸ Sayın, *age.*, s. 652.

⁶⁹ Sayın, *age.*, s. 656; Özvar, *agm.*, s. 119; Tengirşek, *agm.*, s. 296; Toprak, *agm.*, s. 229; Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1980, s. 75.

ayan (senato) tarife komisyonu tarafından yeniden yapılan düzenlemeyle; ithalat vergisi miktarı, düğüm sıraları 150'ye kadar olan halıların metrekaresi için 6.5 frank, 150'den 250'ye kadar olanların metrekaresi için 8 frank, 250'den 350'ye kadar olanların metrekaresi için 12 frank, daha fazla olanların metrekaresi için de 20 frank olarak tadil edildi.⁷⁰ Fransa tarafından ithalat gümrük vergisine yapılan zam, kısa süre sonra halı üretim merkezlerinde duyuldu. Bunun üzerine başlıca halı imalat merkezleri olan Uşak, İzmir, Isparta ve Kütahya'dan çekilen telgraflar ve halı tüccarları adına Şark Halı Kumpanyası tarafından verilen arzuhallerle; Osmanlı devletinin Fransa nezdinde girişimde bulunması istendi, aksi takdirde halılara olan talebin kısa sürede düşeceği, halı imaliyle uğraşanların gelir kaybına uğrayacakları belirtildi.⁷¹ Bu şikayet arzuhalleri ile telgrafları dikkate alan Osmanlı devleti, Paris sefiri vasıtasıyla Fransız Hükûmeti nezdinde vergi miktarının yükseltilmemesi için girişimlerde bulundu.⁷² Neticede bu girişimlerin de olumlu etkisiyle Fransız Hükûmeti, şark halılarının ithalat gümrük vergisi miktarlarını yeniden düzenledi ve metrekaredeki düğüm sıraları 200'e kadar olanlardan 6.5, 201'den 351'e kadar olanlardan 8 ve 351'den fazla olanlardan 12 frank ithalat vergisi alınmasını kararlaştırdı.⁷³

Son derece güç şartlarda ve düşük ücretle çalışan halı işçileri ve üreticileri, yani temettü elde eden kadınlar ile genç kızlar devlet tarafından 1908 yılına kadar münhasıran vergilendirilmemiştir. Bir başka ifadeyle Osmanlı devleti, geleneksel vergi sistemindeki aile reisini esas alan tutumunu, modernleşme sürecini yaşadığı 19. yüzyılda da sürdürdü. 'Sına'î-i beytiye' (*cottage industry*) şeklindeki halıçılığın üretici konumundaki kadınlar ile genç kızlar lehindeki devletin bu müspet tutumu, II. Abdülhamid döneminin son yıllarında inhırafa uğradı. Artık devlet, klasik dönem kanunnâmelerinde bekâr erkekleri (*müccerredleri*) vergilendirmek için kullandığı 'müstâkil kâr û kisbe kâdir' şeklindeki ifadeyi ücret karşılığı halı tezgâhlarında çalışan kadınlarla genç kızlara da teşmil etti.

21.12.1907 tarihli Temettü Vergisi Nizamnâmesi'nin üçüncü maddesine göre⁷⁴; on beş yaşından büyük, ticarethânelerde, fabrika ve imalâthanelerde çalışan amele ile özel hanelerde bulunan hizmetkarlar temettü' vergisi⁷⁵

⁷⁰ BOA DH.MUİ. 68-2/12, 18.04.1910/8.R.1328, lef 5.

⁷¹ BOA DH.MUİ. 68-2/12, 18.04.1910/8.R.1328, lef 6/1, lef 3/1, lef 2/1, lef 1/1.

⁷² BOA DH.MUİ. 68-2/12, 18.04.1910/8.R.1328, lef 7.

⁷³ BOA DH.MUİ. 68-2/12, 18.04.1910/8.R.1328, lef 8. Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Konya, Aydın ve Hüdavendigâr Vilayetleri'ne konuyla ilgili olarak yazılan tahrirâtlar için de bkz. BOA DH.MUİ. 68-2/12, 18.04.1910/8.R.1328, lef 4/1, lef 6/1.

⁷⁴ 21.12.1907/16 Zi'lka'de 1325/8 Kanunuevvel 1323 tarihli "Temettü Vergisi Nizamnamesi"nin üçüncü maddesi için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt VIII, s.798-799.

⁷⁵ Bu vergi; ticaret, sanat ve hırfetle uğraşan tüccar ve esnaftan yıllık gelirleri tahmin ve takdir edilerek yüzde veya binde hesabıyla alınmaktaydı. II. Abdülhamid Dönemi'nin ilk yıllarında oranı %3 iken, daha sonraki yıllarda %5'e kadar çıkarıldı. Bir ara bazı vilayetlerde yanlış anlama sonucu

ödemekle mükellef tutuldu.⁷⁶ Bir başka ifade ile ilgili maddeye göre; on beş yaşından büyük ticaret ve sanatla uğraşan kadınların, ebeler (*kâbile*) hariç yıllık gelirleri nispetinde ve iki taksitte temettü vergisi ödemesi kararlaştırıldı. Böylece Uşak'ta halı tezgâhlarında günlük 60 pare yevmiye ile çalışan kadınlarla genç kızlar vergi mükellefi olarak görüldü. Bu verginin tarhi üzerine mahalle muhtarları tarafından müteaddid şikâyetlerde bulunularak, tahsilinden vazgeçilmesi istendi.⁷⁷ Ancak Maliye Nezâreti'nin Temettü Nizamnâmesi'nin 3. maddesinin, ticaret ve sanatla uğraşan kadınların mükellefiyetlerine delâlet eylediği için Uşak'taki halı tezgâhlarında çalışan kadınlar hakkında kanun dışı istisnaların kabul ve icra edilemeyeceği şeklindeki mütalaası sebebiyle temettü vergisi alınmaması yönündeki istekleri kabul edilmedi⁷⁸ ve vergiyi ödemekle mükellef tutuldular.

Kısacası halıcılık sektörü, Tanzimat döneminin ilk yıllarından itibaren, Osmanlı padişahlarının 'himâye-i zıllî'lahilerinde bulunmak şerefine mazhâriyetle bir kat daha rağabât-ı 'umûmiyeyi celb' etti.⁷⁹ Bununla birlikte işleyen bir diğer süreç ise gelişen uluslararası ticarete bağlı olarak halıcılığı etkileyen dış talepti.

Sonuç

19. yüzyılda Osmanlı ekonomik yapısı sektör düzeyinde önemli nitel ve nicel değişiklikler yaşadı. Tarım ve imalat sektörleri yanında madencilik ve ormancılık sektörleri önem kazandı. Tekstil sektörünün bir alt dalı olan halıcılıkta da

çiftçiler ile hayvanat sahipleri de mükellef tutuldu. Ancak kısa süre sonra çiftçilerle hayvanat sahiplerinden alınması yasaklandı. 04.04.1907/22 Mart 1323 ve 21. 12. 1907/8 Kanunuevvel 1323 tarihlerinde temettü nizamnâmeleri yayımlandı. 21.12.1907/8 Kanunuevvel 1323 tarihli nizamnâmeye göre; vilâyet, liva ve kaza merkezlerinde ve nüfusu 2000'den fazla olan yerleşim birimlerinde sakin on beş yaşından büyük kadın-erkek ticaret, sanat ve hırfet erbabı temettü vergisiyle mükellef tutuldu ve Mart ve Eylül'de olmak üzere yılda iki taksitte tahsil edildi. Sayın, *age.*, s. 441, 443, 445, 446, 452).

⁷⁶ Sayın, *age.*, s. 446

⁷⁷ Aybeg, Karaağaç, Hacı Hasan, Sabah, Cuma, Kamer, Burhan Fakıh, Ermeni, Rum, İslice, Hamidiye ve Hacı Hızır mahalleleri muhtarları tarafından Dahiliye Nezareti'ne çekilen 23.02. 1910/10 Şubat 1325 tarihli telgrafta; Uşak halıcılığının Halı Sendikası'nın (The Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers Limited) inhisarına geçmesinin kendilerini mağdur ettiğini, kadınların bir kısmının evlerindeki tezgâhlarda seccade ve mefruşat dokuduğunu, diğer kısmının da günlük 60 pare ücretle komşudan iki üç kadınla birlikte sendika acentası adına halı dokuduğunu, bunlara halı için gerekli olan malzemenin acenta tarafından kıyye ile ölçülerek verildiğini, sonra halının kıyye ile tartılıp alındığını, halıyı kadınlar dokumaktaysa da erkeklerin de halıcılıkla ilgili diğer işlerle uğraştıklarını, zaten erkeklerin temettü vergisiyle mükellef olduklarını, bu halı tezgâhlarının ticarethane ve/veya imalathane olarak görülemeyeceğini, bu sebeple de 15 yaşından büyük genç kızlarla kadınlardan temettü vergisi alınmamasını talep etmişlerdir. BOA DH.MUİ. 69-3/9, 03. 04.1910/22.Ra.1328, lef 2, 3, 4.

⁷⁸ BOA DH.MUİ. 69-3/9, 03.04.1910/22.Ra.1328.

⁷⁹ BOA Y.MTV. 120/30, 15.05.1895/20.Za.1312.

önemli değişiklikler görüldü. Bu değişimde iç ve dış dinamikler önemli roller oynadı. Kapitalist dünya ekonomisiyle uyum sürecine giren Osmanlı devleti, ekonomik kalkınmaya yönelik bir politika uygulamış, 'ma'mûriyet-i memleket', 'tezâyüd-i servet-i ahâlî ve ra'iyet', 'tezyîd-i vâridât' vb. kaygılarla önemli uygulamalar gerçekleştirmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı mamul ihracat kalemleri içinde önemli bir yer tutan halıcılık da devletin uygulamalarından faydalandı. Bu bağlamda; imalatçılara düşük faizli sermaye akçesi (kredi) verildi, ihracat gümrük vergisi belirli bir süre sıfırlandı, özel devlet görevlileri gönderilerek piyasaya yönelik imalat teşvik edildi, üretimde başarılı olanlar taltif edildi, devlet tarafından bizzat alımlar gerçekleştirildi, yeni kurulan fabrikalar için ilk defa yurtdışından getirilecek makine, âlât ve edevâtına ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanındı, yurtiçinde ve yurtdışında açılan sergilerde halılar teşhir edildi.

Kaynaklar

- Abenk*, 1300, 25. 11. 1900/2 Ş 1318; 3250, 27.03.1907/12.S.1325/14 Mart 1323; 3227, 28. 02. 1907/15 M 1325.
- AHMET LÜTFİ EFENDİ (1989) *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfî Efendi Taribi*, Cilt XI, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- AKARLI, Engin Deniz (1976) *The Problem of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions*, A Dissertation Presented to the Faculty of Princeton University.
- AKYILDIZ, Ali (1993) *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- BAĞIŞ, Ali İhsan (1998) *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Beratlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [BOA, İstanbul]
- Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Nezâretler Gelen-Giden Defterleri* (BEO NGG.) 553.
- Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Nezâret Gelen-Giden Defterleri Belgeleri* (BEO NGG.) 203971, 14.12.1905/1 Kanunuevvel 1321; 126421, 08.07.1901/25 Haziran 1317; 238982, 18.11.1907/5 Teşrinisani 1323; 145178, 16.12.1902/3 Ekim 1318; 238981, 17.11.1907/4 Teşrinisani 1323.
- Sadâret Amedî Kalemî Belgeleri* (A.AMD.) 30/91, 19.06.1851/18.Ş(8).1267; 81/79, 16.12.1857/28.R.1274.
- Sadâret Mektubî Kalemî Belgeleri* (A. MKT.) 39/77, 14.04.1846/17.R(4)1262; 40/51, 25.03.1846/27.Ra1262; 42/22, 17.05.1846/20.Ca(5)1262; 47/42, 01.08.1846/7.Ş(8).1262.
- Sadâret Mektubî Kalemî, Mühimme Kalemî (Odası) Belgeleri* (A. MKT. MHM.) 32/87, 28.05.1851/26.B(7)1267; 33/97.
- Sadâret Mektubî Kalemî, Meclis-i Vâlâ Yazışmalarına Ait Belgeler* (A.MKT.MVL.) 53/91, 23.06.1852/5.N(9)1268; 57/41, 05.10.1852/21.Z(12)1268.

- Sadâret Mektubî Kalemi, Nezâret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler* (A.MKT.NZD.) 38/57, 05.07.1851/5.N.1267; 391/51, 13.01.1862/11.B.1278; 46/77, 26.11.1851/2 S(2)1268); 75/67, 31.03.1853/20.C.1269; 86/1, 10.08.1853/5.Za.1269.
- Sadâret Mektubî Kalemi, Umûm Vilâyet Yazışmalarına Ait Belgeler* (A.MKT.UM.) 120/62, 07.01.1853/26.Ra.1269.
- Cevdet Tasnifi, İktisat* (Cevdet, İktisat) 1520.
- Dâhiliye Nezâreti, Mubâberât-ı Umûmiye İdâresi Belgeleri* (DH.MUI.) 68-2/12, 18.04.1910/8.R.1328; 69-3/9, 03. 04.1910/22.Ra.1328.
- Dâhiliye Nezâreti, Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyat Müdüriyeti Belgeleri* (DH.UMVM.) 75/49, 08.12.1915/30.M.1334.
- Hâriciye Nezâreti, Mektubî Kalemi Belgeleri* (HR.MKT.) 59/64, 15.05.1853/6.Ş.1269.
- İrade, Dâhiliye* (İrade Dahiliye) 100145; 16847; 94136; 100382; 101224, 11.08.1846/17.Ş.1262; 14217, 21.06.1851/20.Ş.1267; 98007.
- İrade, Evkâf* (İrade, Evkaf) 14, 14.03.1901/23.Za.1318.
- İrade, Hâriciye* (İrade, Hariciye) 5, 01.09.1908/5.Ş.1326.
- İrade, Meclis-i Vâlâ* (İrade, Meclis-i Vâlâ) 8422, 27.05.1852/7.Ş(8).1268; 8615; 8931.
- İrade, Mesâil-i Mühimme* (İrade, Mesail-i Mühime) 2281, 14.07.1846/19.B1262; 2282, 01.02.1847/15.S.1263; 695.
- İrade, Rüsûmât* (İrade, Rûsumat) 11, 13.11.1907/7.L.1325; 6, 04.07.1901/17.Ra.1319; 1, 11.07.1902/5.R.1320; 12, 13.11.1907/7.L.1325.
- İrade, Taltifât* (İrade, Taltifat) 33, 17.07.1907/6.C.1325; 62, 11.02.1905/6.Z.1322.
- Bâb- Âlî Evrâk Odası, Meclis-i Vûkelâ Mazbataları* (MV) 40/39, 24.02.1889/23.C.1306.
- Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Şûrâ-yı Devlet Belgeleri* (ŞD) 153/27, Evkaf 7/31, 25.02.1901/6.Za.1318; 1232/24, Ticaret 4/613, 09.04.1911/9.R.1329; 1222/41, Ticaret 3/678, 02.10.1905/3.Ş.1323; 1224/36, Ticaret 3/887, 08.08.1907/28.C.1325.
- Yıldız, Sadâret Husûsî Maruzât Evrâkı* (Y.A.HUS.) 286/60; 406/77, 16.05.1900/17.M.(1).1318.
- Yıldız, Mitenenni Maruzât Evrâkı* (Y.MTV) 120/30, 15.05.1895/20.Za.1312; 177/139, 25.05.1898/5.M.(1).1316.
- Yıldız, Perâkende Evrâkı, Umûm Vilâyetler Tabrîrâtı* (Y.PRK.UM.) 20/32, 03.01.1891/22. Ca.1308.
- 1329, 1331 *Seneleri Sanayi' İstatistiki* (1917/1333) Ticaret ve Zira'ât Nezareti, Matbaa-ı Amire, İstanbul.
- CLARK, Edward C. (2006) Osmanlı Sanayi Devrimi, Çev. Yavuz CEZAR, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İNALCIK, Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Ed.), Phoenix Yayınevi, Ankara, 467-480.
- ÇADIRCI, Musa (1980) II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Osman OKYAR, Halil İNALCIK (Ed.), Ankara, 237-241.
- ÇADIRCI, Musa (1997) *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- ÇAKMAK, Biray (2008) *Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Batı Anadolu Kazasında Sosyo-ekonomik Yapı: Uşak (1876-1908)*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Düstur*, I. Tertib, Cilt III, Cilt VI, Cilt VII, Cilt VIII.
- FRANGAKİS-SYRETT, Elena (1994) Western and Local Entrepreneurs in Izmir in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries, *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, Akademi Kitabevi, İzmir, 79-92.
- GENÇ, Mehmet (2002) 19. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 87-96.
- GÖKMEN, Ertan (2007) II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları, *Belleten*, Cilt LXXI/262, Ankara, 969-996.
- ISSAWI, Charles (1980) *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Pres, Chicago and London.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1974) *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri, I, (1580-1838)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1994) Osmanlı İktisadi Yapısı, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Cilt 1, Ekmeleddin İHSANOĞLU (Ed.), IRCICA, İstanbul, 513-650.
- MARTAL, Abdullah (1999) *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme, 19. Yüzyıl*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir.
- MASTERS, Bruce (1992) The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa Tüccaris and the Hayriye Tüccaris in Syria, *International Journal of Middle East Studies*, 24, 579-597.
- ORTAYLI, İlber (2005) *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz (1969) XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları, *Abadan'a Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 801-895.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz (1997) Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913, *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 87-104.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz (1997a) XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri, *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 59-84.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz (Yayına Hazırlayan) (1971) *Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistik*, Ankara.
- ÖNSOY, Rifat (1984) Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi), *Belleten*, XLVII/185, 195-235.
- ÖNSOY, Rifat (1988) *Tanzimat Döneminde Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- ÖNSOY, Rifat (1993) Tanzimat Döneminde Sanayi ve Ticaretle İlgili Meclisler (1839-1876), X. *Türk Tarih Kongresi, Ankara: 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1685-1696.
- ÖZVAR, Erol (2005) Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar, *Osmanlı Medeniyeti, Siyaset, İktisat, Sanat*, Coşkun ÇAKIR (Ed.), Klasik Yayınları, İstanbul, 105-124.
- PAMUK, Şevket (1983) Osmanlı Zanaatleri Yıkılışı Pamuklu Tekstil Örneği, 1820-1913, *Toplum ve Bilim*, 23, Güz, 75-98.

- PAMUK, Şevket (1990) *The Middle East in Nineteenth-Century World Trade, The Economic Dimensions of Middle Eastern History, Essays in Honor of Charles Issawi*, Haleh Esfandiari and A. L. Udovitch (Eds), The Darwin Press, INC, Princeton, 199-213.
- PAMUK, Şevket (2006) Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi, *Doğu Batı*, Yıl: 4, Sayı: 17, Ankara, 37-43.
- QUATAERT, Donald (1973) *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908*, University of California, Los Angeles, Ph. D.
- QUATAERT, Donald (1990) *The Carpet Makers of Uşak, Anatolia (1860-1914), IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey, Princeton University, Proceedings, 24-26 August 1983*, edited by Heath W. Lowry and Ralph S. Hattox, The ISIS Pres, Istanbul-Washington-Paris, 85-91.
- QUATAERT, Donald (1992) *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire 1800-1914*, The ISIS Press, İstanbul-Strasbourg.
- QUATAERT, Donald (1999) *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- QUATAERT, Donald (2006) Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Çeviren: Fatma ACUN, Halil İNALCIK, Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Ed.), Phoenix Yayınevi, Ankara, 447-455.
- SARC, Ömer Celal (1999) Tanzimat ve Sanayimiz, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 423-440.
- SAYIN, Abdurrahman Vefik (1999) *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (1992) Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 3, 323-332.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (1999) *Tanzimat Devrinde Meclis-i Valâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet Veli (2006) Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876), *Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 14 Mayıs 2005, Bildiri ve Makaleler*, A. Yaşar OCAK, Mehmet ÖZ, Ferhat BERBER, Fatih YEŞİL (Ed.), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 263-278.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (1318) *Kâmûs-ı Türkî*, İkdam Matbaası, Dersaadet.
- ŞENER, Abdülatif (1990) *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal (1999) Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 289-320.
- TOKSÖZ, Meltem (2000) *The Çukurova: From Nomadic Life To Commercial Agriculture, 1800-1908*, Binghamton University, State University of New York.
- TOPRAK, Zafer (1982) *Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara.
- TOPRAK, Zafer (1985) Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1340-1344.
- TOPRAK, Zafer (1985a) Tanzimat’ta Osmanlı Sanayi, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1345-1347.
- TOPRAK, Zafer (1985b) II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1348-1358.

- TOPRAK, Zafer (1997) İktisat Tarihi, *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Yayın Yönetmeni: Sina AKŞİN, Cem Yayınevi, İstanbul, 217-271.
- VON SCHERZER, Karl (2001) *İzmir 1873*, Çev. İlhan PINAR, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir.
- WAGSTAFF, J. M. (1990) The Spatial Distribution of Manufacturing Industry in Anatolia, c. 1890, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 249-254.
- YILDIZ, Gültekin (2001) Ottoman Participation in World's Columbian Exposition (Chicago-1893), *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 9, 131-167.
- YORULMAZ, Şerife (1994) *Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850-1908)*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.